

BIRTALAN ÁGNES

KÍNAI EREDETŰ DÍSZÍTŐELEMEEK (*XĒ UGALJ*) A MONGÓLIAI NOMÁDOK TÁRGYI VILÁGÁBAN

(A MAGYAR–MONGOL NYELVJÁRÁS- ÉS
NÉPI MŰVELTSÉG-KUTATÓ EXPEDÍCIÓ ANYAGAI ALAPJÁN,
1991–2008)*

Jelen tanulmány részét alkotja egy projektnek, melynek célja a mongóliai nomádok anyagi műveltségét ért kínai hatások kutatása (Chinese impact on the material culture of the Mongolian nomads). A projekt több alapítvány támogatásával valósul meg¹ és az alábbi témákat érinti:

1. A 13. századi mongol nomádok anyagi kultúrája történeti források alapján (az elemzett téma történeti kontextusa).
2. Kínai hatások a mai mongóliai nomádok anyagi kultúrájában.
 - 2.1. Kínai eredetű tárgyak a mai mongol nomádok használatában.
 - 2.2. A tárgyi világ motívumkincsének kínai kapcsolatai (jelen tanulmány témája).
 - 2.3. Kínai hatások a mongol nomádok étkezési kultúrájában.

Az elemzés alapjául az 1991 óta folyamatosan zajló magyar–mongol expedíció által gyűjtött anyagok szolgálnak.²

A MONGOL DÍSZÍTŐMŰVÉSZET

A mongol népek díszítőművészetéről számos mongóliai és külhoni tanulmány készült,³ vagy azzal a céllal, hogy egy emikus eredetű rendszerben a motívumok típusait bemutassa, vagy, hogy egy-egy kiállítás katalógusában az egyes tárgyakon található mintakincset elemezze. Mongol szerzők tollából származik az a

* Az expedíció tevékenységéről részletesen lásd: Birtalan 2008. Az expedíciós kutatásokat jelenleg az OTKA (62501, témavezető Birtalan Ágnes) támogatja. Itt szeretném megköszönni Kardos Tatjánának és Vinkovics Juditnak, a Hopp Ferenc Kelet-Ázsiai Művészeti Múzeum munkatársainak, hogy segítségemre voltak a kínai műveltséghez kapcsolódó szakirodalom kiválogatásában.

¹ A tanulmányban ismertetett kutatást a Chiang Ching-kuo Alapítvány (RG001-EU-06) támogatta.

² A fotóarchívumunk jelentősen kiegészült olyan anyagokkal, melyeket az expedíciós tematikához kapcsolódóan más kutatók bocsátottak a rendelkezésünkre.

³ A mongol szerzők által írt művekre az alábbiakban részletesen kitérek, a külhoni szerzők közül itt kiemelném Kočeškov 1973 és Ivanov 1954 művét.

négy motívumkatalógus, mely a legátfogóbban ismerteti a mongolok által használt ornamentikát.⁴ Mindegyik tanulmány olyan tipológia, mely részben a motívumokat alkalmazó nomádok elnevezésein, részben pedig a kutatási tárgyat rendszerező szakember ötletein alapul. E munkák kismértékben kitérnek egy-egy motívum szimbolikus jelentésére, és esetenként megemlítik azt is, hogy milyen jellegű tárgyak díszítésére használják a mintákat.⁵ A tárgyi világ kapcsán fontos szerepet kapnak a kiállítási katalógusok, melyekben a tárgyleírás egyik szempontja a motívumkincs lehetőség szerinti értelmezése.⁶ E kutatásokon túlmenően fontos feladat lesz a jövőben egy olyan rendszerezett motívumkatalógus összeállítása, mely bemutatja az egyes minták szimbolikus jelentéseit, valamint használatának körét a tárgyi világ részletes feltárásával. A motívumkincsről átfogó szócikk készült a Belső-ázsiai Tanszék munkatársai és hallgatói által készített DVD-n,⁷ melyben Kontsek András kitér a hagyományos motívumkincs használatára, és röviden elemzi a globalizációnak a mongol díszítőművészetre gyakorolt hatását is. A DVD-n található egy motívumkatalógus, melyben a szerző tartalmi és szerkezeti szempontból rendszerezi a díszítőelemeket.

Jelen tanulmány néhány kínai eredetű díszítőmotívum használatát vizsgálja egy jól körülhatárolható forrásanyag alapján, mely az expedíció gyűjtőtevékenységéhez kapcsolódik.

A mongolok a 'díszítőmotívum, minta, mintakincs, ornamentika' kifejezéseket elsősorban a *xē ugalj*⁸ terminussal jelölik. Az *ugalj* (mong. *uγulja, uγalja*) a vadjuh (*ovis ammon*, halha *argali*) kosának az elnevezése, s a hatalmas, néha szeszélyesen csavarodó szarvát utánzó motívum az egyik legnépszerűbb, sok-sok változattal rendelkező díszítőminta is egyben (*l. ábra*). A *hendiadyoin* kifejezés másik tagja a *xē* (mong. *ke, kege*) alapjelentése 'minta, motívum, dísz, ékesség'. A *xē ugalj* (mong. *ke uγalja*) kifejezés – valamennyi szótár és motívumtipológia alapterminusa – mellett a mongol népek anyagi műveltsége

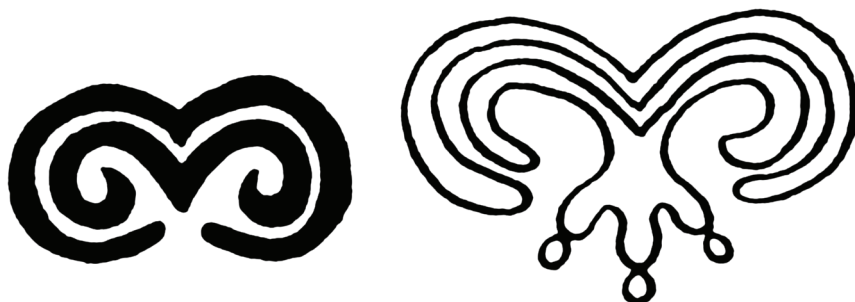
⁴ Nyambū 1968; Yadamjaw 1985; Enxdawā 2000; Amurbatu–Bayan–a–Nasunbatu 1999.

⁵ A motívumok szimbolikus jelentését és a használati körüket a legrészletesebben Amurbatu–Bayan–a–Nasunbatu 1999 katalógusa tárgyalja.

⁶ Heissig–Müller 1989; Berger–Bartholomew 1995.

⁷ Kontsek–Vreczó 2008.

⁸ Ha külön nem jelölöm, akkor a halha (a Mongol Köztársaság hivatalos nyelve) alakot közlöm; gyakori rövidítések: mong.: írott mongol, kín.: kínai, tib.: tibeti, szkr.: szanszkrit. A szavak átírása követi a tudományos átírási rendszerek hagyományát, a halha sajátossága, hogy a *j* hangértéke *dz*.

1. ábra: *Ugalj*

bemutatásának szentelt legátfogóbb képes enciklopédiában⁹ egyedül a kínai *shou-* (*pūj-*) mintát jelölik más szóval: mong. *quwar* (halha *xuar*), mely kínai jövevényszó (kínai *hua*, *huar*) és a mongol nyelvekben ‘virág, minta, dísz’ jelentése van.¹⁰

Az alábbiakban rövid rendszerezésben bemutatom a díszítőmotívumok hagyományos tartalmi és szerkezeti tipologizálási lehetőségét.¹¹

I. Tartalmi tipológia

1. Természeti jelenségek

1.1. Asztrális és időjárás jelenségek (pl. nap, felhő stb.)

1.2. Világalkotó elemek (pl. tűz, víz stb.)

1.3. Felszínformák (pl. hegy, folyó, vizek stb.)

1.4. Növényzet (pl. virágminták, fák stb.)

1.5. Állatvilág

1.5.1. Mitikus állatok (pl. garuda, hóoroszlán stb.)

1.5.2. Vadállatok (pl. tigris, denevér stb.)

1.5.3. Jószág (pl. jak, ló stb.)

2. Életmódhoz kapcsolódó és társadalmi jelenségek (idesorolom a fogalmi szimbólumokat is)

⁹ Būrinbayar et alii 2002.

¹⁰ Lásd még ‘flower, pattern’ Bawden 1997, p. 466.

¹¹ Yadamjaw motívumkatalógusában összefoglalja mindazon, többnyire hasonló rendszerű tipológiákat, melyeket a mongol kutatók állítottak fel. Lásd Yadamjaw 1985, pp. 10–13. A mongol motívumkatalógusok elkülönítettek egy úgynevezett ‘geometrikus minták’ csoportot, melybe a meander változatait, valamint a jelen cikkben tárgyalt motívumokat is sorolják. Az általam javasolt felosztásban nem különítettem el e kategóriát, mert a rendelkezésemre álló anyagot átvizsgálva úgy tűnik, hogy ezek a minták is besorolhatók a természeti, illetve a társadalmi háttérű csoportba. Idézett művében Kontsek András is vázol egy motívumtipológiát, a fenti, általam javasolt rendszerezés eltér a DVD-n közölt változattól. Lásd Kontsek–Vreczó 2008.

- 2.1. A nomád életmód használati eszközei a motívumkincsben (pl. a kalapács (*alx*), vagy más hagyomány szerint a kötelek, béklyók csatja (*čagt*),¹² a tűzszerszám stilizált formája stb.)
- 2.2. Vallási szimbólumok (pl. boldogságfonat NB! E tematikus csoporton belül nagyon részletes további osztályozás lehetséges, melyhez kitűnő alapként szolgál R. Beer tibeti motívumkatalógusa.)¹³
- 2.3. Írásjelek, írásjegyek (pl. kínai írásjegyek, ujjur írás, cirill betűs írás stb.)¹⁴

II. Szerkezeti tipológia

1. Különálló motívumok
2. Sormintába rendezett motívumok
3. Sarokminta motívumok
4. Felületkitöltő motívumok

A legtöbb motívum eredetének a feltárása nehéz vagy lehetetlen vállalkozás, mert elemei és változatai az eurázsiai díszítőművészet alapmintakincsét alkotják, melynek párhuzamai természetesen más kontinenseken is megtalálhatók. De akadnak köztük olyanok, s ezek éppen a kínai ornamentikában világosan belső keletkezésű elemek vagy a tibeti buddhizmus ábrázoló művészetéből érkező motívumok, melyek átadó közege nem kétséges. A mongol szerzők a motívumkincs jelentős részét belső keletkezésűnek tartják,¹⁵ esetenként a valószínűleg meglehetősen elrugaszkodott elképzeléseket vallva. Az viszont tagadhatatlan tény, hogy a mongol díszítőművészet, hasonlóan az életmód és a műveltség számos más eleméhez, a belső-ázsiai nomád birodalmak öröksége,¹⁶ így a belső-ázsiai területen mindenképpen létezik egyfajta folytonosság a díszítőmotívumok tekintetében is. A belső-ázsiai kultúrszindróma fontos részét alkotják a kínai és a buddhizmus közvetítésével Belső-Ázsiába került ujjur, indiai–tibeti hatások, melyek már a mongol birodalmak idején beépültek a nomádok műveltségébe.

¹² Ebből az elemből építkezik az európai mediterráneum meander motívuma, melyet a mongol motívumtipológiák a geometrikus minták csoportjába sorolnak.

¹³ Beer 2004.

¹⁴ A fenti áttekintés csak támpont a rendszerezéshez és semmiképpen sem tekinthető véglegesnek szánt tipológiának. Fontos megjegyezni továbbá azt is, hogy az egyes kategóriák között átfedések vannak. E problémák részletesebb kifejtése azonban nem e tanulmány feladata. További rendszerező elvek szerinti tipológiák: Nyambū 1968; Yadamjaw 1985; Enxdawā 2000; Amurbatu–Bayan-a–Nasunbatu 1999.

¹⁵ Ebből a szempontból óvatosabban fogalmaz Amurbatu–Bayan-a–Nasunbatu 1999. A belső-mongóliai szerzők pontosan ismerik a biztosan kínai eredetű motívumok kulturális hátterét és számos általuk tárgyalt mintánál feltűntetik az eredetet.

¹⁶ A jelenség, a belső-ázsiai nomád kultúrszindróma rendszerét. Lásd Uray-Kőhalmi 1989.

A leggyakoribb kínai díszítőelemek

A mongol nomádok tárgyi világában – az expedíciós anyagok alapján – a leggyakrabban használt motívumok a *shou*, a hosszú élet kínai istenségnek (Shou-lao) egyik szimbóluma, a *shuang xi*, a ‘kettős boldogság’ írásjegye és a *yang-yin* szimbólum¹⁷ (2–3. ábra). Elsősorban Belső-Mongóliában használatos még a denevér, valamint több növényi motívum, mint a tők, az őszibarack, a különböző virágminták.¹⁸ Az expedíció által dokumentált anyagban a kínai eredetű minták közül is a leggyakoribb a *shou* (4. ábra), mongol elnevezése (halha formája) *pūj* (mong. *püüje*) vagy *pūs* (mong. *püüse*, *püse*) mely a kínai *bu zi* kifejezésből származik. Nyelvtanilag és kultúrtörténetileg is fontos adat, hogy a mongolok nem a *shou* lexemát vették át, hanem egy, a minta használatára utaló szót. A mandzsu-kori férfiviselet egyik darabja volt a *bufu*, mely 1759-től kötelező volt a mandzsu császári udvarban: „A *bufu*, azaz a toldással ellátott ruha egy egyszerű sötét színű, háromnegyedes ujjakkal készített laza kabát volt, melyet a *jifu*, illetve egyéb ruhadarabok felett hordtak.”¹⁹ Témánk szempontjából az a lényeges, hogy a *bufut* négy rangjelzés, jelvény (kín. *bu zi*) díszítette, melyek megmutatták viselőjének a társadalmi hierarchiában elfoglalt helyét. E díszek és rangjelzések között szerepelhetett a *shou* is, s valószínűleg így vált a minta névadójává²⁰ (5. ábra).

Az alábbiakban a *pūj* kifejezést fogom bemutatni a szótári adatok alapján, mivel a motívum elnevezések nyelvi háttérének részletes vizsgálata fontos a jelenség kontextusának megértése szempontjából. A szótári értelmezések részben egymásra épülnek, de minden szótári előfordulás, vagy éppen hiány lényeges adat, mivel rávilágít arra, mely időszakban, mely területen volt használatban, és hogy fontos volt-e annyira, hogy egy-egy szólistába bekerüljön. Ezen kívül ahhoz is szükségesek a szótári adatok, hogy kiderüljön, milyen speciális használata van, vagy létezett az adott kifejezésnek.

¹⁷ A *yang-yin* szimbólum a vizsgált anyagban kevésszer fordult elő, ezért itt nem tárgyalom részletesen, de a folyamatosan bővülő expedíciós gyűjtések között várható többszöri felbukkanása a jövőben. Bővebb adatbázis birtokában szeretném ezt a szimbólumot is elemezni a későbbiekben.

¹⁸ Erről részletesen lásd Amurbatu – Bayan-a – Nasunbatu 1999, az 6–10 ábrák forráshelye: pp. 1268–1294.

¹⁹ Garrett 1994 munkája alapján idézi Anyiszonyán 2003, p. 93.

²⁰ A *bufu*ra vonatkozóan rendszerezett múzeumi anyag található az alábbi internetes oldalon (számos, a rangjelzéseket bemutató képpel):

http://www.pacificasiamuseum.org/rankandstyle/html/pdf/RankandStyle_Section_1.pdf, valamint http://www.pacificasiamuseum.org/rankandstyle/html/image_credits.stm.

2. ábra: *Yang-yin* billogozó vas (Xentī megye, fotó: Morava Szilvia, 2005)

3. ábra: *Yang-yin*-billog (Xentī megye, fotó: Morava Szilvia, 2005)

4. ábra: A kínai shou jel

A halha nyelvű és a belső-mongóliai mongol nyelvű értelmező szótárak adatai

Halha *pūj* ‘1. feodal, noyodīn, xüremnī ar öwör tal, mōn mōrōn dēr xadaǰ baidan dügreg buyū dōrwōljīn xelbertei yambanī temdeg; 2. torgo durdangīn dērx tögrög xē ugalǰ’ (Cewel 1966, p. 453); a Süxbātar által szerkesztett *Idegen szavak szótára* és a *Nagy értelmező szótár* ugyanezt a meghatározást idézi (Süxbātar 1997, p. 157; Bold 2008, Vol. III, p. 1635) ‘1. a feudális [elit] és a nemesség által viselt rövid kabát mellrészére és hátára, valamint vállaira varrt kerek vagy négyszögletű tisztségjel, 2. selyem vagy kreppselyem kerek mintája’.

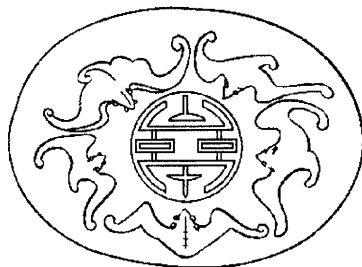
Halha. *pūs* ‘pūj, pūsen xē, dügreg xē’ (Cewel 1966, p. 453) ‘*pūj*, *pūs*-minta, kerek minta’ vö. még (Bold Vol. III, p. 1636).

Belső-mongóliai adatok *püse* ‘1. torǰ-a jerge barayan-u degereki tögöriǰ ke uyalǰa; püse ke-tei torǰ-a; 2. Míng Čing ulus-un noyad-un qubčasun-u aru öbör tal-a mōn mōrōn deger-e qadaqu tögöriǰ buyu dōrbeljīn yamban-u temdeg’ (Norjīn et alii 1999, p. 1114) ‘1. selymen és más anyagon lévő kerek minta; *püse*-mintás selyem, 2. a Míng- és a Csing-kori nemesség viseletének hátára, mellrészére és valamint vállaira varrt kerek vagy négyszögletű tisztségjel.’²¹

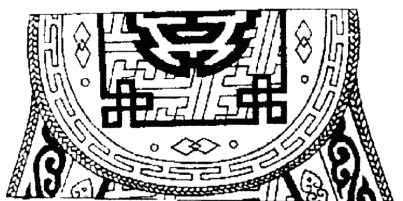
²¹ A Čadrā által szerkesztett enciklopédikus mongol szótárban a *pūj*, *pūs* alakok nem találhatók meg. Lásd Čadrā 2000.

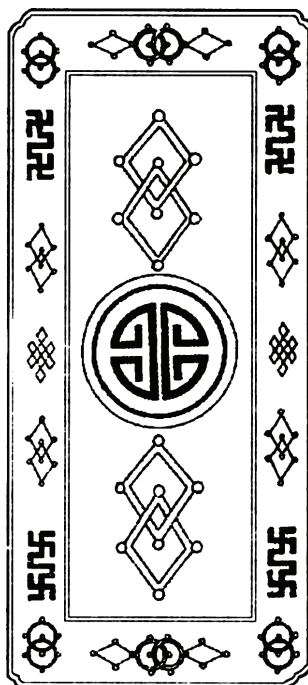
5. ábra: Püj

6. ábra: Püj öt denevérrrel keretezve

7. ábra: Püj tevenyergen

8. ábra: Püj-minta nemezszőnyegen

*A kétnyelvű szótárak adatai*²²

Halha *pūj* ‘régi ujjas mellény kerek vagy négyzetes nemesi dísz; kerek minta’ (Kara 1998, p. 366); *pūj* ‘a round square inset on the robes of the nobility and mandarinates’; *pūjen xē* ‘name of a type of round pattern’ (Bawden 1997, p. 286); *pūj* ‘(püüje) pūs’ (Luwsandendew–Cedendamba 2001, Vol. III, p. 56).

Halha *pūs* ‘1. otličitel’nyj znak knjazej-feodalov v vide kruga ili kvadratika na grudi, spine ili na pleče (odeždy); 2. vid kruglogo uzora’; *pūsen xē* ‘kruglyj uzor’ (Luwsandendew–Cedendamba 2001, Vol. III, p. 56).

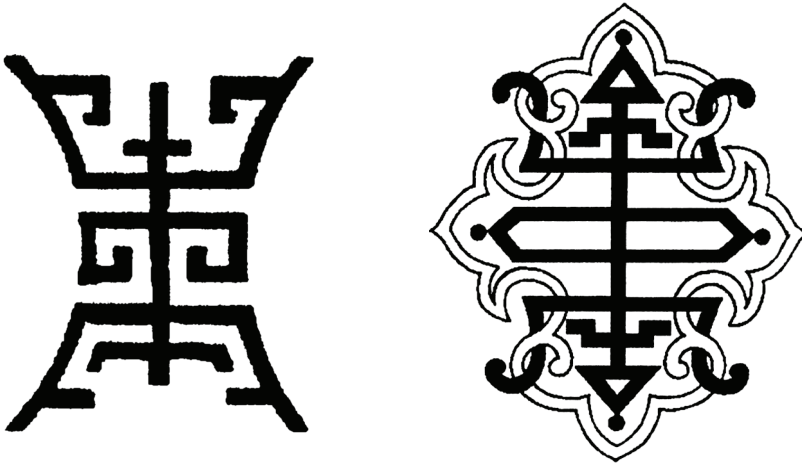
Mong. *pūse* ‘2. kvadratnyja našivki na verhnem plat’je u činovnikov, s izobraženijem zverej i ptic, smotrja po klassu sosloviju činov; 2. la pièce quarrée que portent les mandarins sur le devant et le derrière de leur kao-dze; Cette pièce est en broderie, et varie suivant le degré de mandarinat’ (Kowalewski 1993, p. 1270); *pūsetei torjan* ‘šelkovaja tkan’ s našitymi zolotymi drakonami; étoffe de soie avec des tissus de dragons d’or’ (Kowalewski 1993, p. 1270); *pūsetei kūrme* ‘verhneje ceremonial’noje plat’je s našivkami po činu; habit extérieur de cérémonie avec des poutsées suivant le rang’ (Kowalewski 1993, p. 1270).

A kínai és tibeti motívumtipológiában a *shou* egyik típusa a „felnyíló”, nem körbe foglalt változat, mely a mongol emikus csoportosítás szerint önálló motívum (9. ábra). E változatot a mongol rendszer oly mértékig nem köti a kínai *shou*hoz, hogy eltérő elnevezése, egyúttal teljesen más átadó kultúrkörre is utal. A *lanj* kifejezés ugyanis az indo-tibeti műveltségéből származónak tünteti fel a motívumot és a buddhista szöveghagyományban és díszítőművészetben használt *lancsa* (*lanycha*, *landza*, *lanydza*; vö. még tib. *ran-dza*, ind. *ranjā*, *ranjana*) írásra vezet vissza.²³ Tekintettel arra, hogy a *lancsa* írásban nincs hasonló jel és, hogy a motívumot a jelenlegi nem mongol tipológiák *shou*-változatként kezelik, az eltérő megnevezés eredetének feltárása további kutatásokat igényel. A szótárak anyagát megvizsgálva, a *lanj*-mintával kapcsolatban jóval kevesebb adat található, mint a *pūj/pūs* esetében.

²² Čeremisov burját szótárában, Ramstedt és Muniev kalmük szótárában, Lessing klasszikus mongol szótárában, valamint Gombojab és Vietze szótáraiban a *pūj*, *pūs* alakok nem fordulnak elő.

²³ Az abugida rendszerű *lancsa* írás a 11. században alakult ki, Tibetben és Mongóliában is szent szövegek írása, de gyakran jegyezték le vele a buddhista szövegek szanszkrit címét, valamint a kolostori szentélyek falának és egyéb kolostori tárgyaknak (imamalmok, füstölők) díszítésére is szolgált. Mönx-Erdene mongol szerzetes nemrég adott ki egy *lancsa* írás tankönyvet, mely a kolostori oktatást szolgálja. Lásd Mönx-Erdene 2004. A világhálón nemcsak az írás története és használati köre, hanem ábécé is található:

<http://www.lantsha-vartu.org/lantshascript/index.html>; <http://www.lantsha-vartu.org/>.

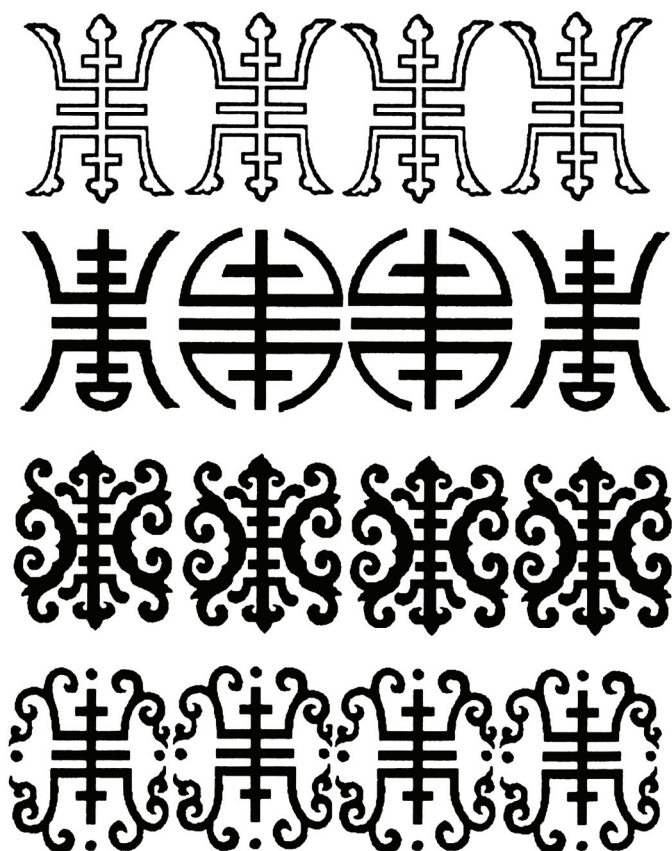
9. ábra: Lanj-minta és változata

Halha és belső-mongóliai mongol nyelvű értelmező szótárak

Halha *lanj* ‘enetxegīn negen jüil üseg, lanj üseg; negen jüilīn üseg met xē, lanj xē’ (Cewel 1966, p. 320) ‘egy fajta indiai írás, *lancsa* írás; egy fajta minta, mely a *lancsa* íráshoz hasonlatos’; *lanj* (lanja) ‘1. enetxegīn ertnī üseg: lanj üseg (ertnī enetxeg bičig); 2. lanj üseg met xē, *lanj tamga* (a. lanj dürselsen tamga, b. lanj met dürselstei tamga); lanj xē (lanj üsgīg dürselsen xē); lanjan bel (lanj xē-tei bel)’ (Bold 2008, Vol. II, p. 1161) ‘1. régi indiai írás: *lancsa* írás (régii indiai írás[fajta]); 2. *lancsa* íráshoz hasonló minta, *lancsa*-billog (a. lancsát formázó pecsét, b. lancsához hasonló formájú billog); *lancsa*-minta (*lancsa* írást formázó minta); *lancsás* övkorong (*lancsa* mintás övkorong)’; *lanj üseg* ‘Balbīn burxanī šašintnī dund anx delgersen nagar üsgīn goyoj bičdeg negen xelber. Ene üsgēr süm xīdīn xana tūrqa, xürd seltest māni, yeröl, nom sudrīn garčig, taxil mörgölīn šülgīg bičdeg ulamjlaltai’ (Čadrā 2000, Vol. I, p. 512) ‘A nepáli buddhisták körében először elterjedt ind írásnak egy díszes változata. Hagymányosan ezzel az írással írnak mantrákat, áldásokat, a szentélyek falára, az imamalmokra stb., valamint szútrák [szanszkrit] címét és verses áldozati szövegeket is feljegyeznek vele’.²⁴

Belső-mongóliai adatok: *lanja* ‘1. Enedkeg-ün nigen jüil üsüg; 2. üsüg-iyer uralan γaryγaysan nigen jüil-ün ke, lanja-tai abdar-a’ (Norjīn et alii 1999, p. 1766) ‘1. egy fajta indiai írás; 2. a [*lancsa*] írásból megmintázott, egy fajta minta, *lancsa*-mintás láda’.

²⁴ Az enciklopédikus szótár csak a *lancsa* írásról és annak a díszítőművészetben való használatáról ír, nem szól a motívumról.

10. ábra: Lanj sorminták

Kétnyelvű szótárak

Halha *lanj* ‘landza írás <kövér vonalú, indiai/nepáli ábécé> = *l. üseg* (lanja, tib. ran-dza, ind. ranjâ)’ (Kara 1998, p. 239); *lanj* ‘name of an ornamental pattern’ (Bawden p. 203); *lanj* ‘lañca – an ancient Indian script; decorations resembling the *lañca*’ (Gombojab 1986, p. 290); *lanj(an)* ‘Lãñtsã–Dewanagari – altindische Schrift’ (Vietze 1998, p. 138); *lanj* ‘(lanja) landža (nazvanie odnogo iz drevneindijskih šriftoŭ)’; *lanj üseg* ‘bukvy landža’; *lanj üsegei gŭlĩn xüird* ‘molitvennyj baraban s bukvami landža’; *lanjan tamga* ‘pečat’ na šrifte landža’; *lanjan tamgatai adũ* ‘losad’ s klejmom na šrifte landža’; *lanj xē* ‘uzor v vide bukv landža’ (Luwsandendew–Cedendamba 2001, Vol. II, p. 300).

Mong. *lanja* ‘drevnija indijskija [sic!] pis’mena; lettres indiennes anciennes’ (Kowalewski 1993, p. 1956).

A motívumkatalógusok adatai

Yadamjaw motívumkatalógusában (*Mongol ardīn xē ugaljīn ex dūrsūd; A mongol népi díszítőmotívumok alapformái*)²⁵ elemzi a mongol szerzők korábbi csoportosítási megoldásait és felállít egy saját tipológiát, melynek előnye, hogy részben kitér egy-egy motívum használati területeire, a tárgyi világra, valamint emikuszmagyarázatait adja egy-egy motívum eredetének. A motívumok eredetét aitológiai kerettörténetbe (*domog*) helyezi, ezzel bemutat egy érdekes, további kutatásra érdemes hagyományt is. Művének hátránya, hogy a csoportosítás nem következetes, például az élőlényekkel kapcsolatos motívumok több kategóriában is megtalálhatók. Ugyanez vonatkozik a világosan buddhista eredetű mintákra is. A *pūj* (*lanj*) változatok kapcsán meglehetősen szűkszavú, nem említi egyik terminust sem, és a *tūmen nasan xē* ‘tízezer éves kor’ minták közé sorolja.²⁶ Az ábrák között is csak egyetlen helyen fordul elő a *pūj*, hullámmintába ágyazva, mely gyakori a nemezzsőnyegeken.²⁷

Enxdawā motívumkatalógusa (*Mongol xē čimeg; A mongol díszítőminták*) alapul veszi a Yadamjaw művét és használatuk szerint csoportosítja a motívumokat. A napjainkban használt formáknak megpróbálja megkeresni az eredetét, régészeti és tárgyi emlékek rajzát közli, melyeken egyes minták vagy elemek megtalálhatók. A mű hátránya, hogy, bár valamennyi motívumnak ad egy tipológiai számot, ezeknek csak egy részét magyarázza és teljes listát sem közöl róluk. A *pūj*- és a *lanj*-motívumokról megjegyzi, hogy távol-keleti eredetűek és elsősorban a jurta díszítésére használják.²⁸ A *pūj*-mintát nemezzsőnyeg hímzésén (p. 47) és a jurtához kapcsolódóan különálló motívumként is bemutatja; további típusok: szvasztikás *pūj*, *pūj* és *lanj* váltakozásával létrehozott sorminta (p. 49), ez utóbbinál az elnevezést is megadja (*pūjen xē, lanjan xē*). Közül egy érdekes ábrát, melynek neve *mongol xēnī joxiomj* ‘mongol mintakompozíció’, ezen összegyűjtött számos, gyakran használatos mintát. Ennek közepén található egy *pūj*, mely uralja a képet, de megtalálható a minták közt a *pūj* és a *lanj* ritmikus váltogatásával létrehozott sorminta is (p. 52). Bemutatja a díszsátrakon (*maixan*) megtalálható *pūj*-mintákat is (4 mintaváltozatot, p. 58). A jurtán és a sátron kívül használatban van a *pūj* a viselet mintájaként, erre az alábbi példákat közli: a Bogdo kán (Bogd xān 1869–1924, uralk. 1911–1924) rövid felsőkabátjának (*xürem*) ábráját (p. 80), egy női *tōrcog* fejfedőt (p. 94) és egy dohányzacskót (p. 110). A *lanj*-motívum egy férfi övkorongon található meg anyagában (p. 104). A használati tárgyak kategóriájában *pūj*- és *lanj*-díszes

²⁵ Yadamjaw 1985, valamint Nyambü 1968.

²⁶ Yadamjaw 1985, p. 20.

²⁷ Yadamjaw 1985, p. 55.

²⁸ Enxdawā 2000, pp. 44–45.

kannát (p. 127),²⁹ *pūj*-mintás bőrkulacsot (p. 130), jurtában elhelyezhető fiókos szekrényt (*dörwön nüdet šügē* p. 135) mutat be. A sajnos csak részlegesen elkészült motívumlistában az alábbiakat közli a vizsgált motívum kapcsán (a *pūj*- és a *lanj*-motívumot egyébként a IV. nagy csoportba sorolja, melynek elnevezése *Belegdel dürslel* ‘Szimbólum ábrázolások’):

5.³⁰ *Lanj xē* – üseg bögőd ixēxen toxioldold *pūjen xētei* jeregen dürslegdne (p. 154) ‘a *lanca*-minta – írás/betű és legtöbbször a *pūj*-mintával együtt szerepeltetik’.

10. *Pūjen xē* – üseg bolon xēg toirogt bagtāsan dugui xē yum (p. 155) ‘a *pūj*-minta – az írást/betűt és a mintát körbe foglaló kerek minta’.

A hagyományos mongol műveltség és napjaink használati tárgyait bemutató *Juragt toli; Képes szótár*³¹ közli a legfontosabb motívumtípusokat és az elnevezéseit is. A *pūj*- és a *lanj*-mintáknak szerepel egy-egy változata (p. 223), és itt is megtalálható a nemezszőnyegek gyakori motívumegyüttese a hullámminta közepén ábrázolt *pūj* (p. 218). A szótárban található továbbá egy érdekes adat, melyet az eddig rendelkezésemre álló egyéb forrásaim nem említettek, ez pedig a *pūj* kifejezés eredetét jelentő mandzsu kori tisztséggel *fūs* formában való szerepeltetése. Mandzsu-kori káni, nemesi és katonai viselet mell- és vállrészén található tisztségsíjlekek ábrájához rendeli ezt a kifejezést (p. 39).

A belső-mongol motívumkatalógus, mely a mongol népek szellemi műveltségét összefoglaló terjedelmes kötet fejezeteként jelent meg, az alábbi adatokat közli:

„*Pūsen ke nige jüül-ün toyoriy kelbertü čimeglel-ün ke uyalja. Pūsen keyi qayičilamal, qadqumal-tu ürgülji keregledeg böged sirdeg, abdara-a qorɣo jerge-yi ürgülji pūse ke-ber čimedeg. Pūse ke-dü basa egülen pūse, babayai pūse, luu-yin pūse, yarudi-yin pūse, üsüg-ün pūse, ɣoɣ-a-yin pūse gekü olan qubilbartai dürsü-tei baiyidag.*”³²

„A *pūs*-minta egy fajta kerek formájú díszítő motívum. A *pūs*-mintát gyakran használják [papír]kivágásokon, hímzéseken, valamint nemezde-rekaljakat, ládákat stb. is díszít a *pūs*-minta. A *pūs*-minták közt sokféle formaváltozat van, így felhő *pūs*, denevér *pūs*, sárkány *pūs*, garuda *pūs*, írásjegyes *pūs* és dekoratív *pūs*.”

„*Lanjā ke kitad-un lanja üsüg-ün dürsü бүкүү ke. Erten-ü mongyolčuud kitad kümün-tei soyul-un solilčay-a kikü yabuča-tu torɣ-a durdung dege-*

²⁹ A kannák hasonlítanak a Veronika Ronge által, éppen a motívumok szempontjából elemzett tibeti kannához. Lásd Ronge 1989.

³⁰ Az 5. és a 10. a tipológiaiában elfoglalt sorszámot jelenti.

³¹ Dorjgotow–Songino 1998.

³² Amurbatu–Bayan-a–Nasunbatu 1999, p. 1290.

*reki lanĵa üsüg-ün uyalĵa-yi asiylan öber-ün ulamĵilaltu ke uyalĵa-yi egüdügsen bayiday. Lanĵa üsüg ni mongĵol-un sülde tuy-un ke uyalĵa-tai töstei bayiday-eĉe mongĵolĉuud tegün-i ĉimeglel-ün ke uyalĵa bolyan ör-gen-iyer keregledeg. Lanĵa ke-yi qubĉasu qunar, abdar-a qorĵo-yin ĉimeglel-dü kereglen nasun ölĵei-yi batudqaqu belegdel bolyaday.*³³

„A *lancsa*-minta a kínai [sic!] *lancsa* írást formázó motívum. A régi mongolok, a kínaiakkal való kulturális kapcsolataik során felhasználták különböző selymek *lancsa*-mintáit és kifejlesztettek egy saját hagyományú motívumot. Mivel a *lancsa* írás hasonlít a mongol *sülde* hadijelvény motívumára, a mongolok [a *sülde*] díszítőmintájává tették és széles körben használni kezdték. A *lancsa*-mintát a viselet és a ládák díszeként a boldog élet szimbólumaként értelmezik.”

A fenti leírásból kitűnik, hogy a *lancsát* tekintik – helyesen – kínai eredetűnek, míg a *pǖst*, inkább csak olyan formai keretnek, melybe különböző mintarészek rendezhetők. A kínai *shou* írásjegyet csak egy fajtájaként (írásos *pǖs*) említik a szerzők. A katalógusban bemutatott minták közül a három *pǖs* kör alakban, szimmetrikusan elhelyezett kosszarv- (*ugalj*) és orrmintákat (*xamar ugalj*) mutat,³⁴ de a tanulmányban több helyen is megtalálható az írásjegyből kialakított minta: egy tevenyereg díszeként (p. 1271) (*7. ábra*), nemez derék-aljon (p. 1272) (*8. ábra*), két díszdoboz felületén (p. 1274), denevérmintához kapcsolódóan (p. 1281) (*6. ábra*). A tárgyi világban gyakran tűnik fel, az említett példákön más motívumokkal együtt, és alakjából adódóan általában a felületek közepén. A *lancsa* ezzel szemben, mindössze egy tárgyon található meg a katalógusban, egy tarsolyon, a vízmotívummal kombinálva (p. 1288, valamint lásd fentebb a víz- és hullámmotívumos *pǖj*-kombinációkat). A belső-mongóliai szerzők, a kínai műveltséggel való szorosabb kapcsolatuk miatt érthető módon, sokkal részletesebben dolgozták ki a tárgyalt motívumot, a *pǖs* esetében tartalmi alcsoportokat is felsorolnak. E tartalmi alcsoportok azonban inkább a nevükben megjelölt motívumok (denevér, sárkány, garuda) kör formába rendezett szerkezeti változatai, semmint a *shou* variánsai.

A mongol népek anyagi műveltsége bemutatásának szentelt legátfogóbb képes szótár is ad egy összeggést a motívumról:³⁵ a mongol motívumok (mong. *ke uyalĵa*) csoportjában a *pǖsen quwar* (mong.) elnevezést viseli (lásd fentebb is) és a tizenegy ábrázolt változat vagy a jelben található vonások számában különbözik, vagy abban, hogy van-e körülötte egy a jelet körbe fogó kör. Az önálló motívumok mellett két sormintát is bemutat a könyv. A *lancsának* (*lanĵ*) neve-

³³ Amurbatu–Bayan-a–Nasunbatu 1999, pp. 1290–1291.

³⁴ Amurbatu–Bayan-a–Nasunbatu 1999, p. 1290.

³⁵ Bürinbayar 2002, p. 141, továbbá mint rátétes vagy hímzett minta: pp. 42–43.

zett motívum itt a minták között csak egy sormintában jelenik meg, és nem említik külön néven.

Mielőtt rátérnék a motívum mai használatára a mongolság körében, röviden áttekintem a kínai mitológiai és szimbológiai hátterét, mely részben meghatározza a mongolok általi használatát is. A hosszú élet istensége és attribútumai megjelennek a mongolok díszítőművészetében, mind a buddhista kontextusban, mind a nomád élet tárgyi világában. Shou xing³⁶ jellegzetes külsejével (többnyire ösztövé, tar fejű aggastyán, hosszú szakállal és magas homlokkal) látható a kínai mintát utánzó ábrázolásokon, de alakja egybeolvadt a mongol mitológia buddhizmus által is kanonizált szellemlényével, a Fehér öreggel (mong. Čayan ebügen, halha Cagān öwgön).³⁷ Attribútumai megjelennek az istenség körében, de különállóan is a mongol motívumok között. A kínai *shou* jelentése ‘hosszu élet’ vagy ‘halhatatlanság’. Szimbolikája az élet taoista felfogásában rejlik, tükrözi az emberi élet meghosszabbítására való törekvést.³⁸ E jelentése alapján különösen kedvelt motívum a rituális vagy ünnepekhez kötődő tárgyakon, de megjelenik a hétköznapi használati eszközökön is:

1. Ajándéktárgyak, különösen fontosak az esküvői ajándékok.
2. Rituális jellegű dísz tárgyak, képek.
3. Viseleti darabok, ékszerek, különösen fontos az amuletteken való szerepeltetése.
4. A háztartáshoz tartozó tárgyi világ: bútorok, edények.
5. Egyéb eszközök.

A tibeti tárgyi világ díszítőművészetéről írt átfogó munkájában Robert Beer részletesen elemzi a motívumokat, ábrái, értelmezései jól használhatók a mongol motívumkincs feltárásához is. A mongol és a tibeti műveltség két legfontosabb érintkezési területe a buddhizmus és a nomád életmód, melyek alapján számos hasonlóság található köztük. Robert Beer a következőképpen összegzi a *shou* szimbolikus jelentését: taoista minta, melyet a kínai *shou* írásjegyből alakítottak ki, s melynek kör alakú formája a taoista menny hallhatatlanságát szimbolizálja.³⁹ A szóbeli hagyományra alapozva írja, hogy több mint száz változata létezik. A tibeti tárgyakon megjelenő *shou* gyakoriságát említi Veronika Ronge is, aki egy tibeti teáskanna gazdag motívumkincsét elemezve arról

³⁶ Eberhard 1983, pp. 171–172; Lessing 1934, pp. 131–133; Vasziljev 1977, p. 346; Christie 1968, p. 109.

³⁷ Birtalan 2001, pp. 958–960 (további bibliográfia és ábrázolási módok).

³⁸ Lessing 1934, pp. 142–144; Tokaji 2002, pp. 120–122.

³⁹ „This Taoist design is created from the stylisation of the Chinese written character *shou*, denoting longevity, and its representation in a circular form symbolises the immortality of the Taoist heavens.” (Beer 2004, p. 358.)

ír, hogy a hosszú élet jelének kerek és szögletes formája is elterjedt minta, a jó kívánságokat és hosszú életet jelenti.⁴⁰

A *pūj* és a *lanj* a mongol nomádok tárgyi világában (az expedíciós anyagok alapján)

A mongolok is szívesen díszítik a különböző tárgyak (lásd alább) felületeit a *shou* kerek változatával vagy szegélyezik a *lanj* sormintájával. Az alábbi tipológia kizárólag a saját anyagunk, az expedíció archívumában található, valamint az expedíciós kutatások céljára rendelkezésre bocsátott tárgytipusokat tartalmazza és ily módon egy folyamatosan bővülő tipológiai rendszer alapjait jelenti. Mielőtt az expedíciós anyagokat rendszerbe foglaltam volna, áttekintettem a mongolok anyagi műveltségéről megjelent több albumot és tanulmányt,⁴¹ átvizsgálva a bennük előforduló tárgytipusok motívumkincsét. Az alább bemutatásra kerülő anyagok mellett, hagyományosan a viselet és a viseletkiegészítők különböző motívumai között, valamint a lószerszámok és a nemezből készült tárgyak ornamentikáján található nagy számban a *pūj* és a *lanj*.

Az expedíció archívumából az alábbi tárgytipusokon található meg a *shou* valamely változata:

I. Szerszámok, eszközök

- Tevenyereg (*toxos*) szegélyén körbefutó, keresztet formázó *pūj*-minta⁴² (Ömnögowi megye, fotó: Kónya Albert, 2004) (11. ábra).
- *Lanj*-billog (*tamga*) (12. ábra).

II. Szállás

- Jurta ajtófélfája (*xawtas*) és ajtaja (*ūd*), a *pūj* a felhő (*ūlen xē*) motívummal társított. (fotó: Báthory Péter 2006) (13. ábra).
- Ünnepi sátor (*maixan*) *lanj*- és *pūj*-motívumokkal. (Xentī megye, fotó: Varga Ferenc, 2001) (14. ábra).

⁴⁰ „Another favorite symbol is the Chinese *Shou* sign (*tram ka*) in its round and rectangular form. Both stand for the good wishes for a long life. They are painted on the big tsampa-boxes, sewn as appliqué ornaments on saddlebags, form patterns on Bhutanese woven cloth, are imprinted on the so-called ‘mouth-glue’ which is sold in decorative little plaques and worked as silver inlaid decoration into the surface of iron pen-cases and flasks for indigenous brandy (a rag).” (Ronge 1989, p. 304.)

⁴¹ Amgalan 2004; Yadamsüren 1967; Bāsanxū 2006.

⁴² A tevenyeregek motívumkincsét egy másik, készülő tanulmányomban részletesen feldolgozom.

III. Kereksátor berendezése

- *Pūj*-mintás, jakszörből készült nemezszőnyeg. A *pūj*-motívumot a kosszarv- (*ugalj*) és orrminta (*xamar xē*) keretezi, a külső szegély mintája a kalapácsmotívum (*alx*). (Xowd megye, fotó: Harald Korb–Č. Otgonbayar) (15. ábra).
- *Pūj*-mintás, jakszörből készült nemezszőnyeg. A *pūj*-motívumot a hullámmotívum (*usan xē* vagy *dolgion xē*) keretezi. (Xowd megye, fotó: Harald Korb–Č. Otgonbayar) (16. ábra).
- Nemezszőnyeget díszítő *pūj*-motívum. (Füredi Zoltán tulajdona, fotó: Báthory Péter, 2006) (17. ábra).
- *Lanj*-minta egy gyárilag készült ágytakarón (tkp. szőnyeg, *xiws*) a kép bal szélén. (Xöwsgöl megye, fotó: Ann Katrin Hellberg, 2005) (18. ábra).
- *Pūj*-minta egy gyárilag készült szőnyegen (*xiws*), mely a jurta padlóját borítja. (Xöwsgöl megye, fotó: Ann Katrin Hellberg, 2005) (19. ábra).

IV. Viselet

- *Pūj*-mintás selyem köntöst viselő asszonyok. (Xowd megye, fotó: Harald Korb–Č. Otgonbayar) (20. ábra).
- Nemezharisnya bőrrátétét díszítő *pūj*-minta. (Budapest, a Shambala Tibet Központ kiállítása, fotó: Szilágyi Zsolt, 2006) (21. ábra).
- *Pūj*-mintás színházi fellépő csizma (*gutal*) a kép bal oldalán ülő, lófejes hegedűn (*morin xūr*) játszó művész lábán. (Budapest, fotó: Báthory Péter, 2006) (22. ábra).
- Modern szabású nemezipapucsot díszítő *pūj*. (Budapest, a Shambala Tibet Központ kiállítása, fotó: Szilágyi Zsolt, 2006) (23. ábra).
- Ékszert díszítő *pūj*. (Oka Ildikó tulajdona, fotó: Szilágyi Zsolt, 2006) (24. ábra).

V. Táplálkozás

- *Lanj*-minta süteményen (*bōw*). (Xöwsgöl megye, fotó: Ann Katrin Hellberg, 2005) (25. ábra).

VI. Szakrális tárgyak

- Füstölőt díszítő *lanj*-minta és a tibeti *om mani padme hum* imaformula (*mantra*). (Xowd megye, fotó: Harald Korb–Č. Otgonbayar) (26. ábra).

VII. Disztárgyak, játékok

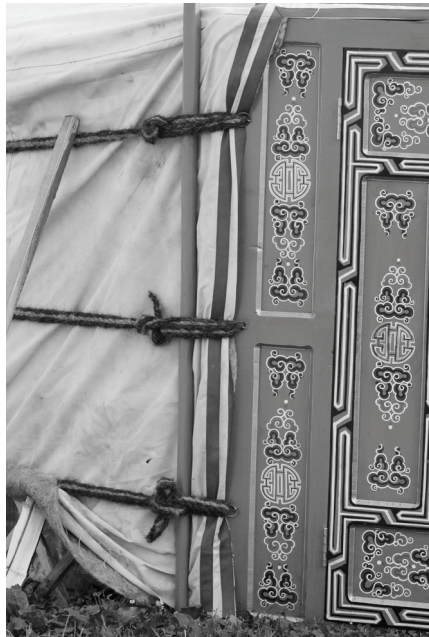
- A *lanj*-minta a *xorol* nevű játékon (az alsó sorban balról a harmadik). (Xowd megye, fotó: Harald Korb–Č. Otgonbayar) (27. ábra).

11. ábra: Tevenyereg

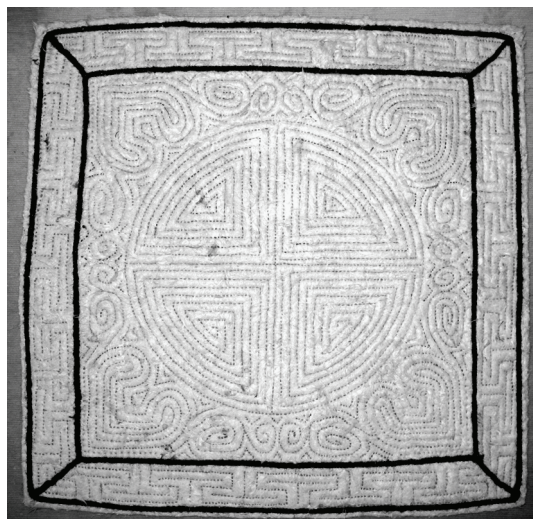
12. ábra: Lanj-billog

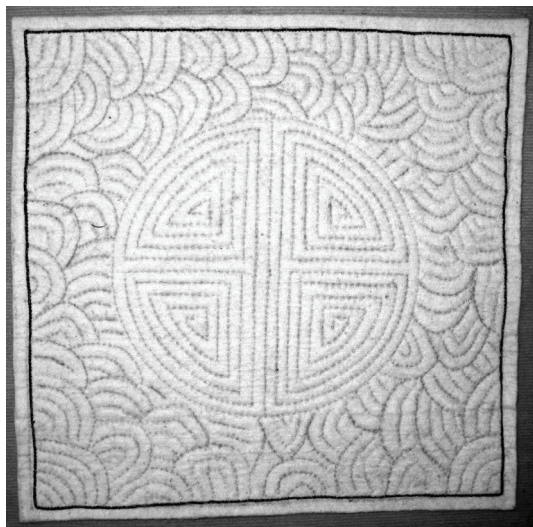
13. ábra: Jurta ajtófélfája és ajtaja

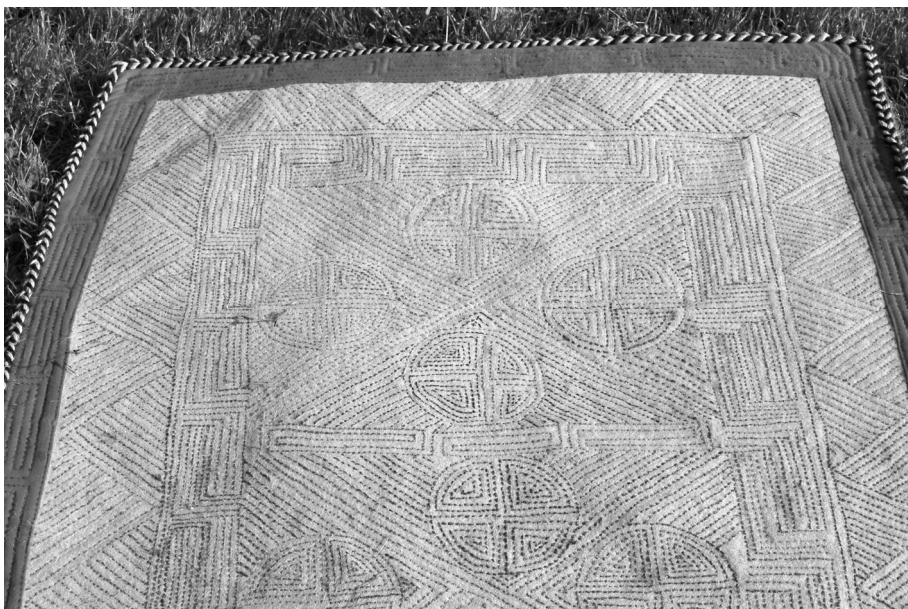
14. ábra: Ünnepi sátor *pǔj* és *lanj* mintával

15. ábra: *Pǔj*-mintás, jakszörből készült nemezszőnyeg

16. ábra: *Pűj*-mintás, jakszörből készült nemezszőnyeg

17. ábra: *Pűj*-mintás, jakszörből készült nemezszőnyeg

18. ábra: *Lanj*-minta egy gyárilag készült ágytakarón (tkp. szőnyeg, *xiws*) a kép bal szélén

19. ábra: *Pűj*-minta egy gyárilag készült szőnyegen

20. ábra: *Pūj*-mintás selyemküntöst viselő asszonyok

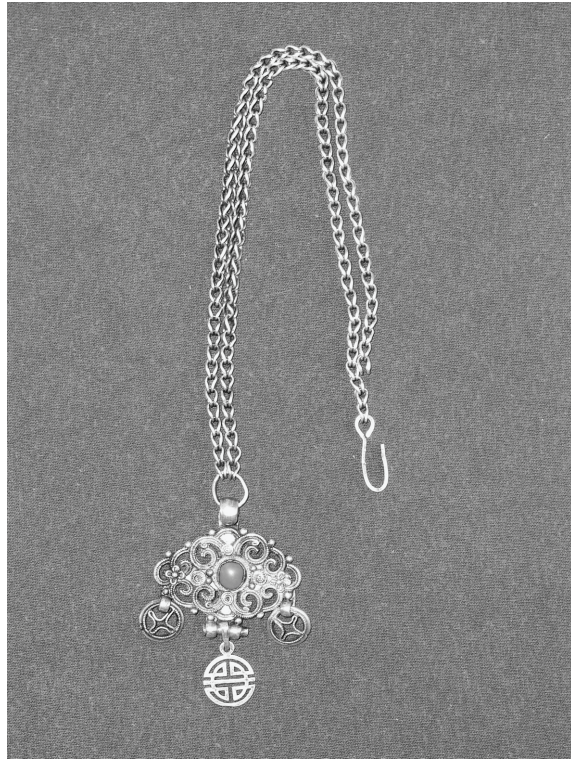
21. ábra: Nemezharisnya bőrrátétét díszítő *pūj*-minta

22. ábra: Pūj-mintás színházi fellépőcsizma

23. ábra: Modern szabású nemezipapucsot díszítő pūj

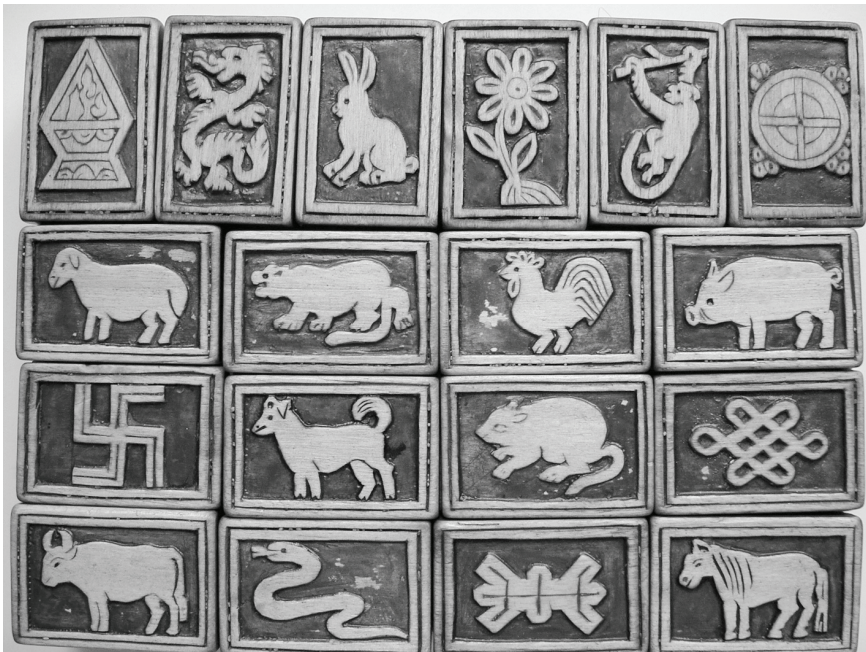
24. ábra: Ékszert díszítő *pūj*

25. ábra: *Lanj-minta* süteményen

26. ábra: Füstölőt díszítő *lanj*-minta

27. ábra: A *lanj*-minta a *xorol* nevű játékon (az alsó sorban balról a harmadik)

IRODALOM

- Amgalan, M. (2004): *Barūn mongolčūdīn edīn soyolīn dursgalt jūils. The Cultural Monuments of Western Mongolia*. Ulānbātar: Monsudar.
- Amurbatu–Bayan-a–Nasunbatu (1999): Mongyol ke uralja [A mongol motívumok]. In: Būrintegūs (szerk.): *Mongyol jang üyile-yin nebterkei toli. Oyun-u boti* [A mongol szokások enciklopédiája. Szellemi műveltség]. Kókeqota: Öbör Mongyol-un Šinjlekü uqayan teknig mergejil-ün keblel-ün qoriy-a, pp. 1268–1294.
- Anyiszonyán Diána (2003): *Arany sárkányok, vörös denevérek. A férfiak udvari ruházatkódása a Qing korban*. Szakdolgozat. Budapest: A Tan Kapuja Buddhista Főiskola.
- Bawden, Charles R. (1997): *Mongolian–English Dictionary*. London: Kegan Paul International.
- Bāsanxū, Besüd Ayūšīn (2006): *Mongol Altain büs nutgīn ard tümnī edīn soyol. Material Culture of the Mongol Altai Region*. Ulānbātar: Mongol Altai Sudlalīn Xūrēlen.
- Beer, Robert (2004): *The Encyclopedia of Tibetan Symbols and Motifs*. Chicago–London: Serindia Publications.
- Berger, Patricia–Bartholomew, Terese, T. (szerk.) (1995): *The Legacy of Chinggis Khan*. London: Thames and Hudson.
- Birtalan, Ágnes (2001): Wörterbuch der Mythologie der mongolischen Volksreligion. In: Schmalzriedt, Egidius–Haussig, Hans W. (szerk.): *Wörterbuch der Mythologie*. Bd. 34. Stuttgart: Klett–Cotta Verlag, pp. 879–1097.
- Birtalan Ágnes (2008): A Magyar–mongol nyelvjárás- és népi műveltségkutató expedíció tevékenysége. In: *Vallástudományi Szemle 2*, pp. 197–206.
- Bold, L. (szerk.) (2008): *Mongol xelnī delgerengüi tailbar toli* [A mongol nyelv nagy értelmező szótára]. I–V. Ulānbātar: Šinjlex Uxānī Akademi, Xel Joxiolīn Xūrēlen.
- Bürinbayar et alii (szerk.) (2002): *Mongyol ündüsüten-ü ulamjilaltu soyol-un jiruytu toli* [A mongol nemzetiség hagyományos műveltségének képes szótára]. Kókeqota: Öbör Mongyol-un arad-un keblel-ün qoriy-a.
- Cewel, Ya. (1966): *Mongol xelnī towč tailbar toli* [A mongol nyelv rövid értelmező szótára]. Ulānbātar: Ulsīn Xewlelīn Xereg Erxlex Xorō.
- Chabros, Krystyna (1987): The Decorative Art of Mongolia in Relation to Other Aspects of Traditional Mongol Culture. In: *ZAS 20*, pp. 250–281.
- Christie, Anthony (1968): *Chinesische Mythologie*. Wiesbaden: Emil Vollmer Verlag.
- Čadrā, B. (szerk.) (2000): *Mongolīn newterxī toli* [Mongol enciklopédikus szótár]. I–II. Ulānbātar: Mongol Ulsīn Šinjlex Uxānī Akademi.
- Čeremisov, K. M. (1973): *Burjatsko–russkij slovar’*. Moskva: Izdatel’stvo „Sovetskaja Enciklopedija”.
- Dorjgotow, A.–Songino, Č. (1998): *Juragt toli* [Képes szótár]. Ulānbātar: Öngöt Xewlel.
- Eberhard, Wolfram (1983): *Lexikon chinesischer Symbole. Geheime Sinnbilder in Kunst und Literatur, Leben und Denken der Chinesen*. Köln: Eugen Diederichs Verlag.
- Enxdawā, D. (2000): *Mongol xē čimeg* [A mongol díszítő minták]. Ulānbātar: „Mönxīn Üseg” Xewlelīn Gajar.
- Garret, Valery M. (1994): *Chinese Clothing – An Illustrated Guide*. Oxford: University Press.
- Gombojab, Hangin (1986): *A Modern Mongolian–English Dictionary*. Bloomington, Indiana University: Research Institute for Inner Asian Studies.
- Heissig, Walther–Müller, Claudius C. (szerk.) (1989): *Die Mongolen*. Innsbruck–Frankfurt/Main: Pinguin-Verlag–Umschau-Verlag.
- Ivanov, S. V. (1954): Materialy po izobrazitel’nomu isskustvu narodov Sibiri XIX–načalo XX v. In: *Trudy Instituta Etnografii im. N. N. Mikluho-Maklaja* Novaja Serija XXII, pp. 691–735.
- Kara György (1998): *Mongol–magyar kéziszótár*. Budapest: Terebess Kiadó.

- Kelényi Béla–Vinkovics Judit (1995): *Tibeti és mongol buddhista tekercsképek*. Budapest: Hopp Ferenc Kelet-Ázsiai Művészeti Múzeum.
- Kočeškov, N. V. (1973): *Narodnoe isskustvo Mongolii*. Moskva: Nauka.
- Kontsek András–Vreczó Bernadett (2008): Motívumok (*xē ugalj*). Motives. In: Birtalan, Ágnes (szerk.): *A mongol nomádok anyagi műveltsége. (Hagyományos mongol műveltség I.) Material Culture. (Traditional Mongolian Culture I.) Materielle Kultur. (Traditionelle mongolische Kultur I.) Ulamjlalt mongol sojol*. Wien–Budapest: IVA-ICRA Verlag–ELTE Belső-ázsiai Tanszék. (DVD)
- Kowalewski, J. E. (1993): *Dictionnaire mongol–russe–français*. I–III. Taipei, SMC Publishing Inc. (Reprint; 1. kiadás: Kazan', 1844–1849.)
- Lessing, Ferdinand (1934): Über die Symbolsprache in der chinesischen Kunst. In: *Sinica* Vol. 9, pp. 121–155.
- Lessing, Ferdinand D. (1982): *Mongolian–English Dictionary*. (Szerk.: Haltold, Mattai–Hangin, John Gombojab–Kassatkin, Serge–Lessing, Ferdinand D.) Bloomington, Indiana: The Mongolia Society.
- Luwsandendew, A.–Cedendamba, C. (szerk.) (2001): *Bol'šoj akademičeskij mongol'sko–russkij slovar'*. I–IV. Moskva: Academia.
- Maidar, D.–Darisüren, L. (1976): *Ger* [A kerekátor]. Ulānbātar: Ulsīn Xewlelīn Gajar.
- Mönx-Erdene, C. (2004): *Enetxegīn lanj üsgīn bičix yoson oršwoi* [Az indiai lancia írás használat]. Ulānbātar: Daščoilin xīd, Jūn xürē Kollej.
- Norjīn, C. et alii (szerk.) (1999): *Mongyol kelen-ü toli* [A mongol nyelv szótára]. Kökeqota: Öbör Mongyol-un keblel-ün qoriy-a.
- Nyambū, X. (1968): *Xalxīn jarim nutgīn xē ugaljīn jüülēs* [Néhány halha terület díszítőeleméről]. Ulānbātar: Šinjlex Uxānī Akadēmīn Xewlel.
- Ronge, Veronika (1989): Symbolical Ornaments on Tibetan Objects of Daily Use. Szerk. Sagaster, Klaus (Helmuth Eimer közreműködésével): *Religious and Lay Symbolism in the Altaic World and Other Papers. Proceedings of the 27th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference Walberberg, Federal Republic of Germany June 12th to 17th, 1984*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, pp. 300–307.
- Süxbātar, O. (1997): *Mongol xelnī xar' ügīn tol'* [A mongol nyelv idegen szavainak szótára]. Ulānbātar: Mongol Ulsīn Šinjlex Uxānī Akademi Xel Joxiolīn Xürēlen.
- Tokaji Zsolt (2002): *Kínai jelképtár*. Budapest: Szukits Könyvkiadó.
- Uray-Kóhalmi, Käthe (1989): Das zentralasiatische Kultursyndrom. In: Heissig, Walther–Müller, Claudius C. (szerk.): *Die Mongolen*. Innsbruck–Frankfurt am Main: Pinguin Verlag–Umschau Verlag, pp. 47–51.
- Vasziljev, L. Sz. (1977): *Kultuszok, vallások és hagyományok Kínában*. Budapest: Gondolat.
- Vietze, Hans-Peter (1998): *Wörterbuch Mongolisch–Deutsch*. Leipzig–Berlin: Langenscheidt.
- Vollmer, John E. (1980): *Five Colours in the Universe*. Edmonton: The Edmonton Art Gallery.
- Yadamjaw, C. (1985): *Mongol ardīn xē ugaljīn ex dürsūd* [A mongol népi díszítő motívumok alapformái]. Ulānbātar: Ulsīn Xewlelīn Gajar.
- Yadamsüren, Ya. (1967): *BNMA Ulsīn ardīn xuwcas* [A Mongol Népköztársaság népviseletei]. Ulānbātar: Ulsīn Xewlel.

Internetes források (a források utolsó letöltése: 2009. április)

http://www.pacificasiamuseum.org/rankandstyle/html/pdf/RankandStyle_Section_1.pdf

http://www.pacificasiamuseum.org/rankandstyle/html/image_credits.stm

<http://www.lantsha-vartu.org/lantshascript/index.html>

<http://www.lantsha-vartu.org/>

Mongol szavak különleges hangjainak hozzávetőleges magyar ejtése (olvasata)			
Jel	Ejtés	Nemzetközi	Magyar
ā	á	dawā	<i>davá</i>
č	cs	čadal	<i>csadal</i>
dž	dzs	landža	<i>landzsa</i>
ē	é	xē	<i>hé</i>
γ	g	γadaγa	<i>gadaga</i>
ī	í	durdangīn	<i>durdangín</i>
ǰ	dzs	ǰǰig	<i>dzsidzsig</i>
ǰ	dz	ǰag	<i>dzag</i>
ō	ó	tōrcog	<i>tórcog</i>
ö	ő	öglö	<i>öglő</i>
š	s	šašin	<i>sasin</i>
s	sz	sanal	<i>szanal</i>
w	v	öwöl	<i>övöl</i>
x	h	xöx	<i>höh</i>
ū	ú	nyambū	<i>nyambú</i>
ū	ű	pūj	<i>pűdz</i>
y	j	eyin	<i>ejin</i>

- γ veláris zöngés réshang
 w két ajakkal ejtett „v”
 x veláris zöngétlen réshang
 (erős „h”, mint az oroszban)
 mong. írott (ujgur) mongol
 halha halha (cirill) mongol